

ANTONI REHMAN
(1840–1917)

BOTANIK
GEOGRAF
PODRÓŽNIK

Antoni Rehman urodził się 13 maja 1840 r. w Krakowie, jako syn Anny z Piotrowskich i Józefa, mistrza kominiarskiego. Pochodził ze spolonizowanej rodziny niemieckiej, przybyłej do Krakowa z Opawy na początku XIX w. Obok oryginalnej formy nazwiska (Rehmann) używał często formy spolszczonej (Rehman), taką też pisownię przyjęli jego polscy biografowie. Autorzy zagraniczni określają go często mianem „botanika austriackiego”. Antoni uczęszczał do Gimnazjum św. Anny w Krakowie (1852–1860), a następnie studiował nauki przyrodnicze na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego (1860–1863). Na rozwój jego zainteresowań naukowych wpłynęło trzech nauczycieli: sławny podróżnik po Ameryce Środkowej i Południowej, inspektor Ogrodu Botanicznego Józef Warszewicz (1812–1866), z którym zaprzyjaźnił się w latach gimnazjalnych, Franciszek Herbach (1791–1865), florysta, a także Ignacy Rafał Czerwiakowski (1808–1882), profesor katedry botaniki UJ. Warszewicz przekazał swemu uczniowi entuzjazm do poznawania egzotycznej przyrody, Czerwiakowski i Herbach — praktyczną wiedzę florystyczną, a przy tym potrzebę poszukiwania szeroko pojętych zależności pomiędzy rozmieszczeniem roślinności a warunkami środowiska. W 1865 r. A. Rehman uzyskał doktorat filozofii UJ na podstawie pracy *O życiu roślin słów kilka* (npbl., rękopis zachowany w Archiwum UJ, sygn. WF II 478). W semestrze zimowym roku akademickiego 1886/1887 przebywał w uniwersytecie w Monachium, gdzie prowadził badania anatomiczne pod kierunkiem C. Naegelego (1817–1891), współtwórcy anatomii roślin. Po powrocie do Krakowa habilitował się w UJ (1868), na podstawie przygotowanej w Monachium pracy *O utworach żywicznych roślin szyszkowych i wydzielinach roślinnych w ogólności* (1870). Pasją jego życia okazała się jednak nie anatomia, ale dalekie podróże i odkrywanie nowych gatunków.

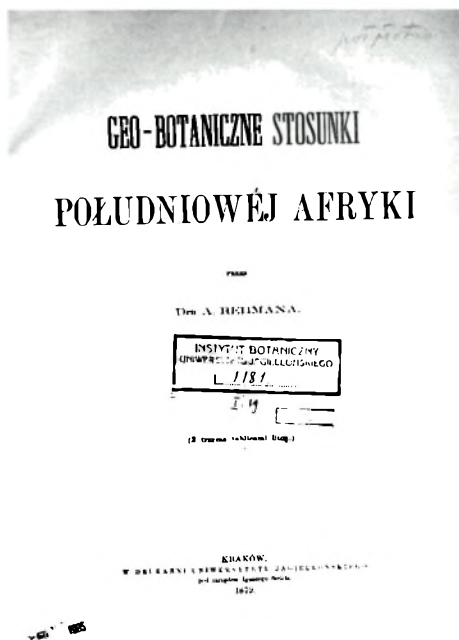
Obszary eksploracji A. Rehmana:

1. Małopolska i Karpaty, 2. Podole, Besarabia, Gubernia Chersońska, 3. Krym, 4. Kaukaz, 5. Afryka Południowa

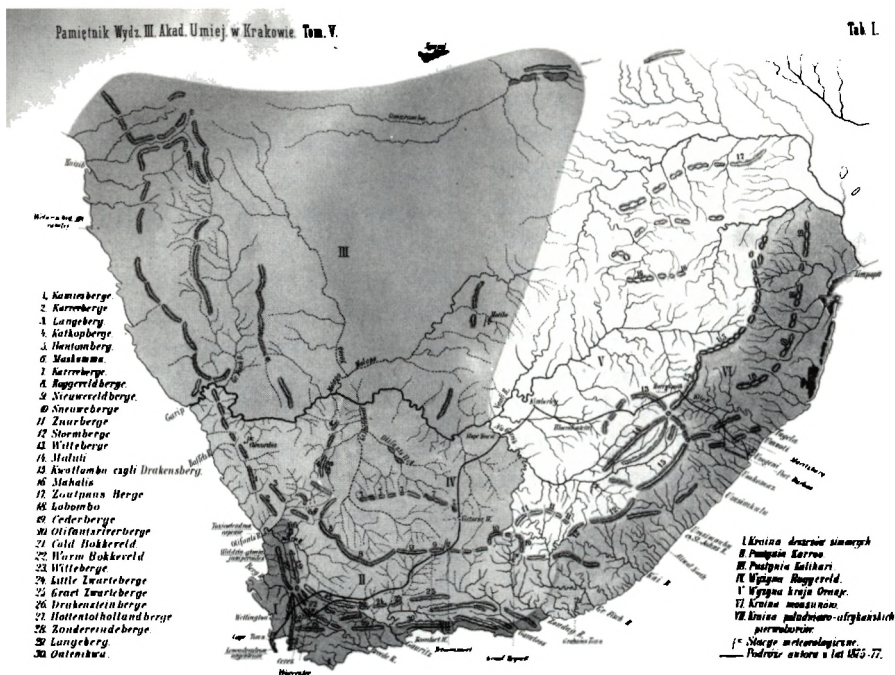
Przez długie lata pracował w Uniwersytecie Jagiellońskim, najpierw jako asystent katedry botaniki (1863–1867), później docent prywatny (1868–1880, z przerwami na wyprawy w różne części świata). Podróżował samotnie, po Europie, Azji i Afryce, w trudnych, pionierskich warunkach, często po obszarach bardzo słabo zbadanych przez Europejczyków. Ekspedycje te, w czasie których

zbierał rośliny oraz prowadził kompleksowe badania środowiska przyrodniczego, przyniosły mu sławę jednego z największych polskich podróżników XIX w. Jego najwcześniejsze wyjazdy (1865), finansowane częściowo przez Komisję Fizjograficzną AU, a po części przez Włodzimierza Dzieduszyckiego (1825–1899), prowadziły przez słabo zbadane florystycznie Karpaty Wschodnie oraz Podole i Pokucie. W 1868 r. przedsięwziął pierwszą dalszą wyprawę do południowo-zachodniej Rosji — na obszary Besarabii i Podola, a także gubernii chersońskiej. W następnych latach (1870–1872) przeszedł całe pasmo Karpat, od granicy śląskiej po Siedmiogród. W 1873 r. podróżował po Kaukazie, gdzie zdobył szczyt Kazbek (5033 m n.p.m.), jako jeden z pierwszych Europejczyków. W 1874 r. przeszedł pieszko południowe wybrzeże Krymu, zdobywając m.in. szczyt Czatyrdah. Rośliny zebrane w tych regionach wysyłał szwajcarskiemu botanikowi Edmundowi Boissierowi (1810–1885), który częściowo finansował jego wyprawy w głąb Rosji. Materiały zebrane przez polskiego uczonego Boissier uwzględnił w pracy *Flora orientalis* (1867–1884, supl. 1888). Największy rozgłos przyniosły Rehmanowi dwie wyprawy do południowej Afryki. W czasie pierwszej z nich (1875–1877) przebył szlak wiodący od Przylądka Dobrej Nadziei, poprzez pustynie Karoo, Kalahari, Góry Smocze i Natal do Durbanu. Po powrocie do Europy odwiedził Królewskie Ogrody Botaniczne w Kew (1877), w celu oznaczenia części afrykańskich zbiorów roślin. W czasie drugiej ekspedycji (1879–1880) zwiedził Natal i mało wówczas znaną północno-wschodnią część Transwału. Planowana dalsza podróż w dolinę rzeki Limpopo o mało nie zakończyła się tragicznie — chory na febrę Rehman, opuszczony przez tragarzy, samotnie dotarł do zamieszkałych okolic.

Po przejściu na emeryturę Czerwiakowskiego był, obok Józefa Rostafińskiego, kandydatem na stanowisko profesora botaniki, odrzucono jednak jego kandydaturę (1878). W uzasadnieniu podkreślano konieczność wprowadzenia na uniwersytet nowych kierunków badań uprawianych przez Rostafińskiego. Rozpoczęte jednocześnie starania o utworzenie dla niego specjalistycznej, pionierskiej katedry geografii roślin, nie znalazły zrozumienia w austriackim Ministerstwie Wyznań i Oświaty, ograniczającym wydatki na naukę polską. Z braku innych możliwości Rehman

Karta tytułowa monografii *Geo-botaniczne stosunki południowej Afryki* (1879)
A. Rehmana

Jedną z pierwszych na świecie map roślinności Afryki Południowej, zamieszczoną w monografii *Geo-botaniczne stosunki południowej Afryki* (1879) A. Rehmana

przyjął propozycję objęcia katedry geografii w Uniwersytecie Lwowskim, co okazało się dużą stratą dla Uniwersytetu Jagiellońskiego i botaniki polskiej, ponieważ z czasem porzucił badania nad roślinami. Swoje prywatne zbiory zielnikowe, o ogromnej wartości naukowej, sprzedał uniwersytetowi w Zurychu.

W 1880 r. udał się do Włoch, prowadząc badania geologiczne obszarów wulkanicznych na zachód od Neapolu. W latach 1881–1882, po uzyskaniu stypendium rządowego na uzupełniające studia z zakresu geografii, przebywał w uniwersytecie w Bonn (słuchał wykładów sławnego geografów F. Richthofena) i w Wiedniu (uczęszczał m.in. na zajęcia klimatologa J. Hanna i geologa E. Suessa). W 1882 r. mianowany został profesorem nadzwyczajnym, a w 1887 r. — profesorem zwyczajnym geografii w Uniwersytecie Lwowskim. W późniejszych latach Rehman podróżował, głównie po ziemiach polskich i krajach ościennych, prowadząc badania nad geografą fizyczną Polski. Wyjeżdżał wówczas m.in. w Karpaty, na Litwę, Żmudź, do Finlandii.

Był członkiem Towarzystwa Zoologiczno-Botanicznego w Wiedniu (1860), Komisji Fizjograficznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1865, przewodniczący Sekcji Botanicznej — 1869–1872), Towarzystwa Ludoznawczego (1895, wiceprezes — 1896), Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika (prezes — 1888–

–1889), Towarzystwa Tatrzańskiego (1896 — członek honorowy), Towarzystwa Kursów Akademickich dla Kobiet (1896 — wiceprezes), redaktorem „Kosmosu” (1889–1891).

Był żonaty, miał córkę Wandę (1888–1967), żonę Zygmunta Łempickiego (1886–1943), germanisty i teoretyka literatury, profesora Uniwersytetu Warszawskiego. Na emeryturę przeszedł w 1910 r. Zmarł 12 stycznia 1917 r. we Lwowie, pochowany został na Cmentarzu Łyczakowskim.

Należał do samotnych podróżników ubiegłego wieku, traktujących przyrodę nie tylko jako przedmiot poznania naukowego, ale również źródło głębokich przeżyć estetycznych i medytacji religijnej. Świadczą o tym fragmenty jego książek zawierających refleksje z podróży po Afryce: *Szkice z podróży do południowej Afryki odbytej w latach 1875–1877* (1881) i *Echa z południowej Afryki* (1884)¹. W czasie swych ekspedycji interesował się żywo zwyczajami, tradycjami kulturowymi miejscowych plemion, studiował ich języki, stąd też jego prace zawierają cenne przyczynki do etnologii ludów Afryki: Hotentotów, Buszmenów, Kafrów i Zulusów. Ostro krytykował rasizm w Afryce. Był prawdopodobnie również autorem powieści *Ksiądz Jan*, wydanej w 1911 r. pod pseudonimem Ziemowit Sęp.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA

W pierwszym okresie swojej działalności (1863–1879) Antoni Rehman był fitogeografem o szerokiej skali zainteresowań, a jego prace dotyczyły geografii roślin oraz florystyki i systematyki roślin naczyniowych, porostów i mszaków. Do historii nauki przeszedł jako pionier eksploracji flory południowej Afryki, południowo-wschodniej Europy i zachodniej Azji. W czasie drugiej wyprawy do Afryki prowadził również badania z zakresu geografii fizycznej. Po r. 1880 zajmował się geografią fizyczną ziem polskich oraz środkowej Europy. Prace jego w tej dziedzinie nie dorównywały jednak poziomem publikacjom botanicznym.

FITOGEOGRAFIA

Antoni Rehman — pierwszy polski uczony prowadzący badania szaty roślinnej różnych regionów klimatycznych Ziemi — należy do pionierów geografii roślin jako osobnej dyscypliny badawczej w naszym kraju. W swoich studiach, wzorowanych na pracach Aleksandra Humboldta i Augusta Grisebacha, poszukiwał praw rządzących rozmieszczeniem roślin na kuli ziemskiej, stąd też obserwacje florystyczne łączył zawsze z badaniami warunków środowiska. Prace Rehmana dotyczą w wię-

¹ W 1953 r. ukazało się opracowanie tych dwu książek pt. *Podróże po Afryce* (adaptacja: A. Miłosz, przedmowa W. K. Oesterloef, Czytelnik, Warszawa, ss. 294, 2 nlb.).

kszości regionalnej geografii roślin różnych części świata, a jego monografie zawierają wnikliwą charakterystykę roślinności, rozpatrywaną na tle szerokich uwarunkowań, głównie klimatycznych i edaficznych. Rozwiązując różne problemy regionalne, omawiał często zagadnienia należące do fitogeografii ogólnej, głównie ekologicznej. Jego opisy zbiorowisk roślinnych są tak precyzyjne, że może być uważany za prekursora fytosocjologii. Działal w strefie umiarkowanej i submediterrkańskiej Europy, Azji Zachodniej oraz subtropikalnej części Afryki Południowej.

Europa Środkowa (ziemie polskie)

Prowadził badania roślinności i flory roślin naczyniowych, mszaków i porostów południowej części dawnych ziem polskich — Małopolski, Podola, Pokucia, Karpat Zachodnich i Wschodnich. W pracy *O mchach i wątrobowcach Galicji Zachodniej i stosunku ich do ogółu roślinności* (1864) przedstawił po raz pierwszy rozmieszczenie pionowe mszaków w Tatrach, wraz z oryginalnym schematem uwzględniającym gatunki typowe dla poszczególnych pięter roślinności Tatr, Babiej Góry i Beskidów. Dokonał wyróżnienia i analizy krain geobotanicznych i zbiorowisk roślinnych Galicji (*O formacjach roślinnych w Galicji*, 1870, 1871). W *Encyklopedii polskiej* (t. 1 1912) zamieścił pierwszy zarys fitogeografii regionalnej Polski, wraz z charakterystyką zbiorowisk roślinnych. Opracowania te stały się podstawą do późniejszych uogólnień dokonanych przez Władysława Szafera i jego uczniów.

Europa Południowo-Wschodnia

Rezultatem podróży Rehmana do południowo-wschodniej Europy, w czasie której zwiedził Podole, Besarabię i Stepy Chersońskie, była monografia florystyczno-fitogeograficzna północnych wybrzeży Morza Czarnego pt. *Einige Notizen über die Vegetation der nördlichen Gestade des Schwarzen Meeres* (1872), zawierająca dane florystyczne (ok. 540 taksonów, w tym 6 nowych) oraz charakterystykę geobotaniczną.

A. Rehmann: Musci austro-africani cont.
 476. *Barbula syrrophodontoides* Rehm. n. sp.
 Transvaalia: in montibus Lechlabas supra
 Houtbosh, ad truncos Acaciaarum.

R.

Etykieta okazu zielnikowego afrykańskiego mchu, zebranego przez A. Rehmana.
 Ze zbiorów Zielnika Uniwersytetu Lwowskiego

Krym

W 1875 r. ogłosił monografię fitogeograficzną Krymu (*Ueber die Vegetations-Formationen der taurischen Halbinsel und ihre klimatischen Bedingungen*), zawierającą opis formacji roślinnych w powiązaniu z warunkami środowiska.

Afryka Południowa

Rezultatem dwu wypraw Rehmana do Afryki była pionierska monografia fitogeograficzna *Geo-botanische stosunki południowej Afryki* (1880; odb. wyd. 1879), słabo wówczas zbadanych regionów tego kontynentu, tzn. Kraju Przylądkowego, Oranii, Gór Smoczych i Transwalu. Opierając się na topografii oraz pomiarach klimatycznych, wyróżnił tu siedem krain geobotanicznych, dla których podał charakterystykę warunków środowiska wraz z opisem formacji roślinnych, przedstawionych na mapie. Praca ta należy do pierwszych opracowań z zakresu ekologicznej geografii roślin południowej Afryki. Opublikowana w języku polskim, nigdy nie zyskała szerszej recepcji na świecie. Projektowany przez Adolfa Englera przekład monografii na język niemiecki nie doczekał się realizacji, ukazało się jedynie jej krótkie streszczenie w „*Botanisches Centralblatt*” (1880).

FLORYSTYKA I SYSTEMATYKA ROŚLIN

W opracowaniach florystycznych i fitogeograficznych Rehman zamieścił ogromną liczbę danych dotyczących flory roślin naczyniowych i mszaków Europy, Azji i Afryki; opisał po raz pierwszy ok. 25 gatunków i odmian roślin nasiennych. W zakresie poznania szaty roślinnej różnych regionów klimatycznych największe znaczenie miały jego zbiory zielnikowe, w których znalazło się kilkaset nowych gatunków, a także najwcześniejszych informacji florystycznych z wielu stanowisk na terenie Europy, Azji i Afryki. Zbiory te, zachowane prawie w całości do dnia dzisiejszego, służą uczonym całego świata do studiów systematycznych i fitogeograficznych.

GEOGRAFIA FIZYCZNA

Rezultatem drugiej wyprawy Rehmana do Afryki było pionierskie opracowanie geografii fizycznej Transwalu *Das Transvaal-gebiet des südlichen Afrika in physikalisch-geographischer Beziehung* (1883), zawierające mapę orograficzno-hydrograficzną. Monografia geografii fizycznej Tatr *Tatry pod względem fizyczno-geograficznym* (1895) należy do klasycznych pozycji w historii poznania tego pasma (szczególnie wysoko ceniona jest jej część glaciologiczna). Pomnikowy charakter ma dwutomowe dzieło *Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich* [...], (cz. 1–2, 1895, 1904), pierwszy syntetyczny zarys geografii fizycznej naszego kraju, niestety, w niektórych partiach nie uwzględniający najnowszych koncepcji naukowych.

ORGANIZATOR NAUKI

W roku akademickim 1887/1888 Antoni Rehman był dziekanem Wydziału Filozoficznego, a w 1888/1889 — rektorem Uniwersytetu Lwowskiego. Jako jeden z pierwszych, niezwykle aktywnych członków Sekcji Botanicznej Komisji Fizjograficznej i jej przewodniczący, zasłużył się na polu organizacji badań florystycznych ziem polskich. W 1893 r. zainicjował, wspólnie z Eustachym Wołoszczakiem, przy współudziale Władysława Dybowskiego, wydawnictwo zielnikowe roślin naczyniowych *Flora Polonica Exsiccata*, kontynuowane do dnia dzisiejszego.

NAUCZYCIEL I POPULARYZATOR

Antoni Rehman prowadził w Uniwersytecie Jagiellońskim wykłady monograficzne z botaniki, m.in. „Fizjologia komórki roślinnej” (1868/1869), „Histologia roślin” (1871/1872), „O rozwoju komórek i tkanek roślinnych” (1873/1874), a także ćwiczenia i wycieczki botaniczne. Wykład „Geografia roślin w głównych zarysach” (1880/1881) należał do pionierskich w Polsce. Od 1882 r. Rehman wykładał geografę fizyczną w Uniwersytecie Lwowskim oraz botanikę w Akademii Weterynaryjnej we Lwowie (1884–1897). Był wynalazcą pomocy dydaktycznych do nauczania geografii fizycznej; za przyrzady te otrzymał w 1888 r. dyplom honorowy na Wystawie Lwowskiej, zorganizowanej w czasie V Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich.

Refleksje z podróży po Afryce i Azji zawarł w dwu wspomnianych książkach popularnych oraz artykułach ogłaszanych m.in. na łamach „Atencum”, „Bluszczu” i „Gazety Polskiej”.

UCZNIOWIE

Roman Gutwiński (nauczyciel gimnazjalny, algolog), Marian Raciborski (prof. Uniwersytetu Lwowskiego, UJ), Eugeniusz Romer (prof. Uniwersytetu Lwowskiego, UJ), Hieronim Sieradzki (asystent UJ, nauczyciel gimnazjalny, florysta), Ignacy Żegota Król senior (nauczyciel gimnazjalny, florysta).

ZBIORY

Antoni Rehman należał do czołowych zbieraczy roślin w XIX w. Z obszaru Europy, Azji i Afryki zgromadził ogromną kolekcję roślin naczyniowych (ok. 30 000 arkuszy, 6000 gatunków) i mszaków (ok. 11 000 torebek, 3000 gatunków). Zbiory te, sprzedawane przez Rehmana różnym instytutom naukowym, rozproszone są dzisiaj w ośrodkach Europy (m.in. Berlin, Genewa, Kew, Kraków, Lwów, Paryż, Wiedeń, Zurych),

Afryki (Durban, Johannesburg, Pretoria) i Ameryki (m.in. Nowy Jork, Waszyngton). W kolekcjach tych znalazło się ok. 300 nowych gatunków, opisanych m.in. przez E. Boissiera, A. Englera, I. Szyszłowicza. Okazy mszaków rozpowszechniał uczony w postaci wydawnictw zielnikowych *Musci austro-africani* (1875–1877) i *Hepaticae austro-africanae* (1890). Swoją bogaty księgozbiór botaniczny i geograficzny (ok. 1000 pozycji książek i broszur) ofiarował Uniwersytetowi Lwowskiemu.

Prof. Antoni Rehman pod koniec życia

EPONIMY

Istnieje co najmniej 65 nazw roślin utworzonych dla uczczenia pamięci Rehmana, np. rodzaj *Rehmanniella* C. Müll., gatunki *Acacia rehmaniana* Schinc, *Bryum rehmanni* C. Müll, *Cyperus rehmannii* Boiss. Eponimy zestawiono w pracy: Z. Mirek,

Plant names formed in commemoration of botanists of the Cracow Botanic Garden, [w:] *Studies on the history of botanical gardens and arboreta in Poland*, red. A. Zemanek, B. Zemanek, Pol. Bot. Stud., Guidebook Series 1993, 9, s. 104–105.

PUBLIKACJE

A. Rehman był autorem ponad 90 publikacji. Najpełniejszy ich wykaz w pracach: W. Olszewicz, *Antoni Rehman 1840–1917 (Szkic biograficzno-bibliograficzny)*, Stud. Mater. Dziej. Nauki Pol., Ser. C 1972, 16, s. 51–72; A. Zemanek, B. Zemanek, *Wkład Antoniego Rehmana (1840–1917) w rozwój polskiej geografii roślin*, Kwart. Hist. Nauki Techn. 1991, 36/2, s. 51–65.

NAJWAŻNIEJSZE PRACE

1. *O mchach i wątrobowcach Galicji Zachodniej i stosunku ich do ogółu roślinności*, Roczn. Tow. Nauk. Krak. 1864, 31, 3 (8), s. 257–312, tabl. I.

2. *O formacjach roślinnych w Galicji a. Obwód Żółkiewski*, Spraw. Komis. Fizjogr. 1870, 4, s. (186)–(235).
3. *O formacjach roślinnych w Galicji. b. Obwód Złoczowski*, Spraw. Komis. Fizjogr. 1871, 5, s. (105)–(131).
4. *Einige Notizen über die Vegetation der nördlichen Gestade des Schwarzen Meeres*, Verh. Naturf. Ver. Brünn 1872, 10, [odb.] s. 3–84, tabl. I–II.
5. *Ueber die Vegetations-Formationen der taurischen Halbinsel und ihre klimatischen Bedingungen*, Verh. k.k. Zool.-Bot. Ges. Wien 1875, s. 373–410.
6. *Geo-botaniczne stosunki południowej Afryki*, Pam. Akad. Umiejętn., Wydz. Mat.-Przyr. 1880, 5, s. 28–96, tabl. I–III [odb. wyd. 1879].
7. *Das Transvaal-gebiet des südlichen Afrika in physikalisch-geographischer Beziehung*, Mitt. Geogr. Ges. Wien 1883, s. 257–266, 321–362, 369–408, 417–443, mapa 1, tabl. 2 [odb. ss. 121].
8. *Tatry pod względem fizyczno-geograficznym*, Druk. Ludowa, Lwów 1895, ss. VIII, 174, tabl. I–II.
9. *Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym*, cz. 1: *Karpaty*, nakł. Akad. Umiejętności, Druk. Ludowa, Lwów 1895, ss. XIV, 657, tabl. I–III.
10. *Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym*, cz. 2: *Nizowa Polska*, nakł. Akad. Umiejętności, Druk. Ludowa, Lwów 1904, ss. VIII, 536, tabl. 1.

BIBLIOGRAFIA

- L. E. Codd, M. Gunn, *The collecting activities of Anton Rehmann (1840–1917) in South Africa*, Bothalia 1982, 14/1, s. 1–14.
- Z. Kosick, *Rehman (Rehmann) Antoni (1840–1917)*, PSB, t. 31, 1988–1989, s. 2–4.
- Z. Mirck, A. Zemanek, *Antoni Rehman (Rehmann) (1840–1917) — the 150th anniversary of his birth*, Pol. Bot. Stud. 1990, 1, s. 3–6.
- W. Olszewicz, *Antoni Rehman 1840–1917 (Szkic biograficzno-bibliograficzny)*, Stud. Mater. Dziej. Nauki Pol., Ser. C 1972, 16, s. 51–72.
- K. Rouppert, *Antoni Rehman*, Spraw. Komis. Fizjogr. 1917, 51, s. XXX–XXXIV.
- Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, PWN, Warszawa 1987, s. 446–447.
- F. A. Stafleu, R. S. Cowan, *Taxonomic literature*, vol. 4, ed. 2, Regnum Vegetabile 110, Utrecht–Antwerpen 1983, Bohn, Scheltema & Holkema, W. Junk, Publishers, The Hague–Boston, s. 655–656.
- I. Szyszyłowicz, *Dr Antoni Rehman*, Kłosy 1881, 33/852, s. 270–271.
- A. Zemanek, *Leksykon botaników polskich. Dictionary of Polish Botanists 23. Antoni Rehman.*, Wiad. Bot. 1997, 41/3–4, s. 121–124.
- A. Zemanek, B. Zemanek, *Antoni Rehman, a pioneer of Polish plant geography*, Pol. Bot. Stud. 1990, 1, s. 7–17.
- A. Zemanek, B. Zemanek, *Wkład Antoniego Rehmana (1840–1917) w rozwój polskiej geografii roślin*, Kwart. Hist. Nauki Techn. 1991, 36/2, s. 51–65.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum UJ: WF II 122, 171.